

1457: Supressió dels mals usos?¹

Rosa Lluch Bramon

Universitat de Barcelona

La monarquia i les aspiracions dels remences

L'any 1462, com és ben sabut, els remences catalans es van alçar en armes i van iniciar les guerres que porten el seu nom i que van allargar-se fins al dictat de la Sentència Arbitral de Guadalupe de l'any 1486². L'actitud dels monarques de la Corona Catalano-Aragonesa, des de l'inici de l'anomenat conflicte del camp català, ha estat titllada de filo-remença pels diferents historiadors que han tractat el tema³. En opinió de Vicens Vives, "La corte real tiene un criterio definido sobre la emancipación de los payeses (...) la idea de la liberación remensa pasa de padres a hijos, de monarca a monarca, de oficial real a oficial real"⁴.

Al meu entendre, però, hi ha períodes en els quals els monarques catalans, o els seus lloctinents en el seu nom, no tenen una actitud clara. Fins i tot m'atreviria a qualificar-la de dubtosa, perquè sembla que actuïn més per obtenir diners que no pas per intentar resoldre un conflicte que s'estava gestant i que acabaria en un llarg i problemàtic enfrontament bèl·lic.

1. Vaig presentar una primera versió d'aquest capítol al *XVI Congrés Internacional d'Història de la Corona d'Aragó* celebrat a Nàpols del 18 al 24 de setembre de 1997, amb el títol "Els remences de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona durant el regnat d'Alfons el Magnànim". Agraïco els comentaris que hi van fer els professors Gaspar Feliu i Lluís To.

2. En les pàgines següents no tractarem ni el desenvolupament de les guerres remences ni de la seva coetània guerra civil catalana ni de les actuacions de la monarquia o dels senyors abans de l'any 1448. Pel que fa a la guerra remença és fonamental veure VICENS VIVES, Jaume (1978). *Historia de los remensas (en el siglo XV)*. Barcelona: Ed. Vicens-Vives; sobre les actuacions de la monarquia vegeu, entre d'altres, també fonamental, VILAR, Pierre (1964). *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, Barcelona: Edicions 62, II.

3. Em refereixo, sobretot, a Santiago Sobrequés i a Jaume Vicens Vives, però també a tots els que han seguit les pautes marcades per ells.

4. VICENS VIVES, Jaume. *Historia de los remensas ...*, p. 40.

En qualsevol cas, no crec que la política de la monarquia envers els remences fos unitària ni estable així com tampoc crec que pugui afirmar-se que va ser sempre filo-remença, amb l'excepció, probablement, de la reina Maria de Castella, que potser tenia altres motivacions. La contínua necessitat de diners de la monarquia i el seu enfrontament amb els nobles i la Diputació va fer que les actuacions dels diferents reis i dels seus lloctinents oscil·lessin entre uns i altres durant un llarg període de temps.

L'actuació dels diferents monarques catalans –tant dels de la Casa de Barcelona com dels Trastàmars– envers el problema remença ha estat estudiada i analitzada per diversos historiadors. Santiago Sobrequés afirmava, l'any 1952, que “la coneixença del llarg regnat d'Alfons el Magnànim, és ple de llacunes, sobretot pel que fa a la història interna del Principat; però aquest desert encara és més desolat a la darrera època del regnat, és a dir, la que correspon als darrers anys de la lloctinència de la reina Maria i als de Joan de Navarra, que després fóra Joan II”⁵.

Val a dir que el mateix Sobrequés i Vidal es va referir, pocs anys després, exclusivament a la política del Magnànim envers els remences durant els últims anys del seu regnat⁶. La conclusió a la que va arribar va ser que tot i que en diverses ocasions el monarca va afavorir els nobles amb les seves sentències, tot posant-se en contra dels interessos dels remences, la política agrària i social del Magnànim va ser sempre favorable a les classes modestes i a l'emancipació pagesa, ho i exceptuant aquells moments en els que la Corona necessitava diners o en d'altres en els que les convíncions polítiques ho exigien així⁷.

Això no obstant, en la meua opinió i tal com veurem en les pàgines següents, no crec que es pugui afirmar que hi hagués una clara política filo-remença de la monarquia. Més aviat, els reis actuaven en funció dels diners que necessitaven en cada moment i a favor del col·lectiu que els hi podia facilitar. Segurament, però i com ja hem dit, en tot aquest procés s'hauria d'exceptuar l'actitud de la reina Maria que sempre va donar suport als remences i que va intercedir per ells en diverses ocasions.

S. Sobrequés, com els altres historiadors que s'han ocupat del tema, considera que no es poden estudiar les actuacions de la monarquia envers els remences sense relacionar-les amb la resta de la seva política. Per aquesta raó, Sobrequés

5. SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago (1952). “Los orígenes de la revolución catalana del siglo XV”, *Estudios de Historia Moderna*, núm. II, traduït al català amb el títol “La crisi política a les Corts de 1454-1458” dins SOBREQÜÉS I VIDAL, S. i SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J. (1972). *La Guerra Civil catalana del segle XV*. Barcelona: Edicions 62, Vol. I, p. 41-127. La cita és de la p. 41 de la versió catalana.

6. SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago (1960). “Política remensa de Alfonso el Magnánimo en los últimos años de su reinado (1447-1458)”. *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, núm. XIV, p. 117-152, traduït al català amb el títol “La política remença de la monarquia en temps d'Alfons el Magnànim” dins SOBREQÜÉS I VIDAL, S. i SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J., *La Guerra Civil catalana del segle XV* ... , p. 11-39.

7. SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago, “La política remença ...”, p. 37.

va iniciar el seu estudi analitzant la relació que tenia la qüestió remença amb la de les lluçions de jurisdiccions senyorials perquè, segons ell, “el lluïsm com portava l’alliberament de la remença i de les altres obligacions abusives, ja que la reialesa no admetia aquella mena de servituds dins els seus dominis”⁸.

Malgrat això, M. T. Ferrer Mallol, en un article dedicat exclusivament a l’estudi de les lluçions jurisdiccionals, afirmava que aquestes sovint s’havien confós –erròniament, al seu entendre– amb l’alliberament de la població adscrita perquè tots dos processos es van produir contemporàniament i perquè tots dos afectaven als pagesos de remença⁹. A més a més, assegura que “les servituds persisteixen en els masos del domini reial durant el regnat de Martí l’Humà”¹⁰ i que, per tant, no és pot afirmar de cap manera, que les persones pròpies s’haguessin alliberat si haguessin passat a formar part del domini reial. En tot cas, i segons M. T. Ferrer Mallol, la lluçió jurisdiccional no va ser ben acollida pels pagesos de remença. De fet, la seva actitud seria lògica, aquesta redempció no els beneficiava en absolut perquè ells seguien estant adscrits als seus senyors, i, per contra, els perjudicava econòmicament perquè havien de contribuir a reunir els diners necessaris per pagar les lluçions¹¹.

En la meua opinió, s’ha de distingir molt clarament entre la lluçió de jurisdiccions promoguda per la monarquia que pretenia recuperar la jurisdicció dels pobles venuda pels seus antecessors, i la redempció dels remences que havien de contribuir, com a part del “poble”, en la redempció de la jurisdicció però sense que això tingués res a veure amb la seva pròpia condició jurídica personal.

Sobrequés, en el ja esmentat article dedicat exclusivament a la política remença d’Alfons el Magnànim durant els últims 11 anys del seu regnat, va deli-

8. SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago, “La política remença ...”, p. 12. La redacció castellana de l’article és més taxativa: “la realeza repudiaba tales servidumbres en sus dominios”, SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago, “Política remensa ...”, p. 151.

9. FERRER I MALLOL, M.Teresa (1970-71). “El patrimoni reial i la recuperació dels senyories jurisdiccionals en els estats Catalano-Aragonesos a la fi del segle XIV”, *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7, esp. p. 430-436.

10. Així mateix ho ha comprovat Xavier Soldevila en els seus estudis sobre la vila reial de Torroella de Montgrí; els seus registres notarials consignen redempcions de remences concedides pel rei o els seus representants, Xavier SOLDEVILA (1999). “Masades i servituds a Torroella de Montgrí i la seva comarca (1290-1340)”, dins R. CONGOST I L. TO (eds.), *Homes, masos. història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, p. 92-123. En el capítol dedicat a les redempcions de la meua tesi doctoral també he indicat que algunes de les cartes de redempció conservades a l’arxiu de l’Almoïna van ser concedides pel rei o per algun representant seu.

11. Cal assenyalar, però, que no tot el procés de lluçions jurisdiccionals va ser negatiu per als remences perquè va posar-los en contacte amb els juristes i comissaris reials que promovien aquestes redempcions. Això va contribuir a que els remences prenguessin consciència de la seva injusta situació i a que s’inspiressin en els passos a seguir per a la seva pròpia redempció personal com a col·lectiu. FERRER I MALLOL, M.Teresa, “El patrimoni reial i la recuperació dels senyories jurisdiccionals ...”, p. 435 i VICENS VIVES, Jaume, *Historia de los remensas*.

mitar tres períodes consecutius. El primer el va anomenar “La primera etapa filomença (1448-1452)”. En aquest període, el rei va autoritzar per primera vegada, l'1 de juliol de 1448, les reunions de remences per tal que poguessin tractar de la supressió dels mals usos, nomenar síndics, i distribuir i recaptar els 100.000 florins que els síndics remences li havien promès a canvi del seu ajut. Segons Vicens Vives, amb aquesta decisió la Corona donava caràcter legal a les reivindicacions pageses¹².

Aquesta autorització del rei va provocar molt malestar entre els senyors que consideraven que, d'aquesta manera, el monarca es posava en contra dels seus interessos. Al·legaren, a més a més, que els representants dels remences anaven de poble en poble revoltant la gent i els deien que ja no podien ser obligats a prestar homenatges. A finals de l'any 1449, els pagesos van presentar una demanda judicial contra els seus senyors, que va ser acceptada formalment per la Cort.

A conseqüència d'aquesta *litis*, els senyors es van reunir i van acordar no acceptar l'existència del plet, tot negant així competència judicial a la Corona en aquest afer. En aquestes assemblees sembla que els senyors també van decidir exigir “a llurs vassalls remences la reconeixença de llurs obligacions”, de tal manera que l'any 1449 la lloctinent del rei, la reina Maria de Castella, va prohibir expressament als senyors que obliguessin els seus pagesos a fer aquesta mena de reconeixements¹³.

En aquest sentit, Vicens Vives explica que l'any 1449 els membres de la Diputació i del Consell de Cent van comunicar a la reina Maria que els comissaris “o instigadors” dels pagesos remences, entre d'altres coses, “predicaban libertad de payeses y abolición de juramentos y homenajes y divulgaban *que ya no serían jamás obligados a pagar censos ni prestar cualquier otra servidumbre*”. Tanmateix aquest estudiós apuntava que potser no es podia generalitzar aquesta afirmació dels diputats a tota la massa remença perquè les seves reunions pacífiques i les seves aspiracions sobre els mals usos no la confirmen. Més aviat s'inclina a pensar que l'afirmació podia ser deguda a una actitud preconcebuda destinada a disminuir la confiança de la Cort en els remences¹⁴.

El següent període establert per S. Sobrequés és el que titula “Període de vacil·lacions (1452-1455)”. El títol és prou clar perquè entre aquests anys la Corona va vacil·lar entre els senyors i els remences o, més ben dit, va canviar repetidament d'opinió. Vers el mes de maig de l'any 1452, la lloctinent, com sempre en nom del rei, va restablir l'obligació dels pagesos de remença de prestar homenatges i reconeixements de domini als seus senyors. Això fa pensar a Sobrequés que “molts propietaris es devien apressar a fer reconèixer a llurs vas-

12. VICENS VIVES, Jaume, *Historia de los remensas ...*, p. 51.

13. SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago. “La política remença ...”, p. 25.

14. VICENS VIVES, Jaume, *Historia de los remensas ...*, p. 53. La cursiva és del mateix Vicens.

salls camperols l'obligatorietat de les prestacions"¹⁵, provocant, lògicament, les queixes dels remences.

Poc després, el 30 de març de l'any següent, la reina Maria tornà a prohibir als senyors l'exigència d'aquests reconeixements dels seus homes propis. Llavors, van ser els senyors els que es van queixar i van sol·licitar la suspensió d'aquesta ordre. Aquesta nova suspensió arribà el dia 15 de juliol de 1453 i en ella s'obligava als pagesos a prestar "als dits senyors les dites regonexences e sacraments e homenatges e totes altres coses que éssets tenguts e acostumats fer e prestar"¹⁶.

Sembla que els homenatges es van exigir en alguns dominis. En aquest sentit, Blanca Garí explica que dos documents datats a gener-maig de l'any 1455 recullen la sentència del lloctinent Joan de Navarra per la qual es condemna a alguns pagesos de Sant Pere Pescador a sotmetre's a la remença, cosa que aquests van fer tot reconeixent ser homes propis¹⁷.

De nou, el 5 d'octubre de l'any 1455, Alfons el Magnànim, confiat que la seva posició estava assegurada per la instal·lació de la Busca al govern de Barcelona i un grup de fidels a les Corts, va publicar una Sentència Interlocutòria suspent provisionalment la prestació dels mals usos i les servituds¹⁸. Així li havien sol·licitat, l'any 1450, els pagesos en un requeriment presentat pels representants dels remences amb totes les seves demandes. A més a més, el monarca declarava "el remença en possessió immediata de la llibertat que reclamava"¹⁹. Aquest fet marca l'inici del tercer període establert per S. Sobrequés, "Segona etapa filoremença (1455-1458)".

Aquesta sentència va suposar un "cop duríssim" contra els nobles i eclesiàstics que no havien volgut votar un subsidi de 400.000 lliures a les Corts tal com els havia demanat el monarca. Certament aquesta sentència els va trasbalsar i, per això, van acabar acordant el subsidi requerit i a canvi, Alfons el Magnànim altra vegada i poc després²⁰, va tornar a suspendre la sentència de 1455 per accontentar els senyors. Encara que aquesta decisió va enfortir la posició dels nobles i eclesiàstics que van fer fracassar les Corts de 1454.

15. SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago, "La política remença ...", p. 29.

16. SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago, "La política remença ...", p. 31.

17. GARÍ, Blanca (1989). *El señorío de Ventalló. Historia de las familias Requesens, Caramany y Perramón, que lo poseyeron*. Ventalló: Casa Perramón, p. 86.

18. Segons J. Vicens Vives: "es muy posible que fuera Juan de Navarra, de acuerdo con sus consejeros catalanes, el primero en propugnar la fórmula radical contenida en la Sentencia Interlocutoria dada por su hermano el 5 de octubre de 1455 ...", VICENS VIVES, Jaume (1953). *Juan II de Aragón (1398-1479). Monarquía y revolución en la España del siglo XV*. Barcelona: Teide, p. 174.

19. VICENS VIVES, Jaume (1956). *Els Trastàmars (segle XV)*. Biografies catalanes. Barcelona: Teide, p. 33. (Traducció castellana a VICENS VIVES, Jaume (1964). *Los Trastámaras y Cataluña (1410-1479)*. Dins MENÉNDEZ PIDAL, Ramon (director). *Historia de España*. Madrid: Espasa-Calpe.

20. "Sabemos que poco tiempo después, sin precisión de fechas, el Soberano rectificaba una vez más, y era ya la tercera [...] SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago, "Política remensa de Alfonso el Magnánimo en los últimos años ...", p. 148.

En paraules de Vicens Vives, “davant aquesta amenaça feudal, la monarquia abraçava definitivament el partit dels sindicats agraris”²¹. El 9 de setembre de 1457, el Magnànim va revocar l'esmentada suspensió, tot proclamant de nou la sentència de 1455 que suspenia els mals usos i la servitud a les terres catalanes²².

El lloctinent del rei, Joan de Navarra, i futur Joan II de Catalunya, va promulgar el seu contingut pel Principat amb un pregó datat el 14 de gener de 1458. En aquesta sentència –cal remarcar-ho– es feia constar explícitament que es suspènien la redempció de persones, l'eixòrquia, la intèstia, la cugúcia, l'arsia, les entrades i les firmes d'espoli forçades. A més a més, i en diverses ocasions, aquest lloctinent va enviar ordres als seus oficials insistint en la validesa dels decrets del rei Alfons relatius a la suspensió dels mals usos. Així ho va fer, per exemple, amb el pregó de l'any 1459. També va haver d'enviar exhortacions a alguns senyors que no complien la sentència, tal i com succeí el 15 de desembre de 1458 amb el vicari general de la diòcesi de Girona²³.

Aquesta darrera sentència del 9 de setembre de l'any 1457, ja no va ser revocada per cap dels seus dos successors abans de l'alçament armat dels remences de l'any 1462. En teoria, doncs, la servitud i els mals usos quedaren suspesos a Catalunya l'any 1457²⁴. Tot i que val a dir que, segons Pons Guri, que, per altra banda, qualifica de parcial a Joan de Navarra, “no coneixem cap jurista coetani que en la seva obra tingui per legítima la sentència interlocutòria i ben pocs en parlen”²⁵.

Anys més tard, però, i quan els remences ja havien acabat el seu primer alçament, el rei Ferran II²⁶, en la primera Cort de Barcelona de l'any 1481, va acceptar la constitució “Com per lo Senyor” pressionat pels senyors i a canvi (de nou) d'un pagament de 300.000 lliures. Amb aquesta constitució es derogava la Sentència Interlocutòria d'Alfons el Magnànim de l'any 1455 i, per tant, es revocava l'abolició dels mals usos i de la servitud i, així, es retornaven als senyors els

21. VICENS VIVES, Jaume, *Els Trastàmars ...*, p. 34.

22. Quan l'any 1481, acabat el primer alçament armat dels remences, Ferran II va revocar aquesta sentència, els senyors recordaran que se'ls tornaven les gràcies i drets “del que heren fora per Sentència dade per lo Sor. rey don Alfonso, de gloriosa memoria”, VICENS VIVES, Jaume, *Historia de los remensas ...*, p. 128, nota 32.

23. VICENS VIVES, Jaume, *Historia de los remensas ...*, p. 62.

24. Vegeu també SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume (1983). “La crisi social agrària de la Baixa Edat Mitjana: els remences”. *Estructura social i econòmica del camp català*. Barcelona i FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (2002). “El conflicte remença a la Catalunya del segle XV (1388-1486)”, *Afers*, núm. 42/43, p.613.

25. PONS I GURI, Josep M. (1989). “Motivacions jurídiques de la sentència Arbitral de Guadalupe”. *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, vol.III. Barcelona: Fundació Noguera, p. 269.

26. Vegeu la versió de Vicens Vives sobre l'actuació de Ferran II envers els remences catalans a VICENS VIVES, Jaume (1967). “La política de Ferran II durant la guerra remença”. Dins *Obra dispersa. Catalunya abir i avui*. Barcelona: Ed. Vicens-Vives, p. 15-29, i la polèmica que va suscitar la seva visió positiva del monarca Catòlic amb Antoni Rovira i Virgili, Enric Bagué i Elias Serra al mateix volum p. 557-565. Vegeu també sobre aquesta polèmica entre Vicens Vives i Rovira i Virgili MUÑOZ LLORET, Josep M. (1997). *Jaume Vicens i Vives (1910-1960). Una biografia intel·lectual*. Barcelona: Edicions 62, p. 5 i ss.

seus drets sobre els remences²⁷. D'aquesta manera, altra vegada i almenys en teoria, la servitud tornava a existir de dret a Catalunya des de l'any 1481, tot i que amb la clara resistència i oposició activa dels remences.

Els efectes d'aquesta constitució són molt importants perquè, en paraules de Vicens Vives: "su aplicación iba a encender la hoguera de la revuelta campesina en un plazo inferior a tres años"²⁸. És a dir, segons aquest historiador, la imposició d'aquesta Constitució "Com per lo Senyor" que demostrava "el triomf de la reacció aristocràtica", va comportar "conseqüències funestíssimes" perquè "tan aviat com els procuradors dels senyors intentaren aplicar la nova constitució, els remences reaccionaren de forma violenta"²⁹. Així les coses i seguint el plantejament de Vicens Vives, la imposició de la Constitució de 1481 explica i justifica l'alçament i la revolta liderada per Pere Joan Sala l'any 1484, que va donar lloc o va ser coneguda com la Segona Guerra dels Remences.

La llibertat, els mals usos i les guerres dels remences

En opinió de bona part dels medievalistes, els mals usos i, especialment, la seva aplicació pràctica han estat considerats el motiu principal pel qual els remences s'alçaren en armes contra els seus senyors. El principal precursor d'aquestes teories va ser Jaume Vicens Vives que ha estat seguit per la majoria d'historiadors posteriors. Un d'ells, P. H. Freedman, per exemple, ho manifesta així: "per molt diverses que fossin les causes, la qüestió central que es debaté en la Guerra Civil catalana fou l'abolició de la servitud pagesa"³⁰ o, més clarament i categòrica, "la principal causa per la qual lluitaren els pagesos durant la guerra i durant les primeres agitacions fou l'abolició dels mals usos"³¹.

27. "Ab la present Constitucio revocam, e anullam la dita sententia [de 1455], e volem, e ordenam, que los Senyors Alodiaris, e directes de las ditas remensas sien tornats, e de present tornan aquells en aquella possessio, o receptio de tots censos, tascas, jovadas, servituts, e altres drets, us, e exercici de aquells, en que eran abans de la promulgatio de la dita sententia". (1995). *Constitucions y altres drets de Catalunya compilats en virtut del capitol de Cort LXXXII. De las Corts per la S.C. Y R.Majestat del rey Don Philip IV Nostre Senyor celebradas en la ciutat de Barcelona, anys MDCCII*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Textos Jurídics Catalans. Vegeu també SERRA RÀFOLS, E. (1967). "Alguns documents reials sobre el plet de les remences", *Homenaje a Jaime Vicens Vives*. Barcelona: Universidad de Barcelona, vol. II, p. 667-668: "com per lo Senyor Rey don Alfonso d'alta recordacio, oncle e predecessor nostre, fos stada donada huna Sentencia Interlocutoria sobre lo fet de les remences e aquella sia contra Constitucions de Catalunya, usos, practiques e consuetuts del dit Principat, aquella dita Sentencia ab la dita Constitucio per nos com dit es feta revocada e anulada havem".

28. VICENS VIVES, Jaume, *Historia de los remensas ...*, p. 129.

29. VICENS VIVES, Jaume, *Els Trastàmars ...*, p. 223.

30. FREEDMAN, P.H. (1993). *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo editorial, p. 210.

31. FREEDMAN, P.H., *Els orígens de la servitud ...*, p. 213.

Segons aquestes teories, doncs, la persistència dels mals usos i dels altres abusos als que es veien sotmesos els pagesos lligats a la terra mitjançant el vincle servil, va provocar i justifica l'alçament armat dels remences.

Malgrat que els historiadors medievalistes que han estudiat els remences i les seves guerres solen consignar els decrets i sentències promulgats per Alfons el Magnànim (especialment la Sentència de 1457 i el pregó del lloctinent de 1458) no especifiquen ni aclareixen si aquesta es va arribar a aplicar i a acatar; és a dir, si realment els mals usos i els homenatges van deixar de cobrar-se i van desaparèixer. Per contra, segons Freedman, "a vigílies de la seva extinció, la servitud no era un terme artificial, sinó un conjunt real de condicions que provocà la guerra pagesa més llarga i reeixida de l'Edat Mitjana i de la primera part de l'Edat Moderna"³².

És per tot això que, donada la importància que part dels historiadors medievalistes han donat als mals usos per a explicar i justificar el conflicte bèl·lic, potser caldria revisar la documentació i intentar comprovar si aquesta darrera Sentència del Magnànim va ser acatada realment i, per tant, comprovar si és cert que, pocs anys abans de l'inici de les guerres remences, els mals usos havien deixat d'aplicar-se sobre la població remença catalana.

Per fer-ho, analitzem l'aplicació pràctica dels mals usos i la quantitat de documents de reconeixement d'homenatge –mitjançant els quals, recordem-ho, s'entrava o es confirmava la pertinença a la servitud- en el domini senyorial de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona. La documentació generada en aquesta institució permet estudiar no només el nombre de vegades que va cobrar en concepte de mals usos sinó com va evolucionar la seva presència, i el mateix podem dir dels reconeixements de domini o homenatges que va anar rebent dels seus adscrits.

Els mals usos

L'Almoina de Girona cobrava dels seus homes i dones propis els següents mals usos: la redempció de persones, la intèstia, l'eixòrquia i la firma d'espoli forçada. Reitero que no he trobat ni cap pagament ni cap referència a cap pagament efectuat en concepte d'àrsia ni de cugúcia.

El rei Alfons el Magnànim, com ja hem dit, va suspendre provisionalment la prestació dels mals usos i de la remença el 5 d'octubre de 1455, tot i que poc després va anul·lar aquesta suspensió. De nou, el 9 de setembre de 1457 va restablir-la tot especificant que quedaven en suspens la redempció de persones, l'eixòrquia, la intèstia, l'àrsia, la cugúcia, les entrades i la firma d'espoli forçada.

Els manuals de comptes dels pabordes de l'Almoina corresponents als anys 1455-1456 i 1456-1457 no ens han pervingut, però sí el manual de l'any 1457-

32. FREEDMAN, P.H., *Els orígens de la servitud* ..., p. 214.

1458 que és, a més a més, el que coincideix en el temps amb la suspensió del Magnànim. En aquest llibre de comptes és on apareixen consignats els darrers pagaments efectuats en concepte de mals usos pels remences de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona. Però cal assenyalar que la seva presència és gairebé simbòlica. Només hi ha dos assentaments que en consignin: Una dona de Campllong va pagar per la "intestia ho exorquia" d'un fill seu, 12 lliures, i un noi de Cassà de Pelràs que, segons el paborde "no era cap de mas", es va redimir de la institució a canvi d'un pagament de 10 florins d'or d'Aragó³³.

Tot i això, val la pena recordar que els anys anteriors (pels quals s'ha conservat la documentació, lògicament), el nombre de pagaments per les redempcions i els altres mals usos ja havia anat disminuint considerablement. De fet, les últimes firmes d'espoli forçades pagades es troben consignades al manual de l'any 1452-1453, i cal pensar que els homes i dones propis tinents de mas es devien seguir casant amb persones d'un altre domini.

Als llibres de comptes dels paborde dels anys posteriors a la Sentència Interlocutòria i la seva reimposició, l'any 1457, no hi ha consignat cap pagament per mals usos i això que s'han conservat els corresponents als anys 1459-1460, 1460-1461, 1462-1463, 1470-1471, 1472-1473, 1478-1479, 1479-1480, 1483-1484, 1484-1485, 1485-1486 1488-1489, i 1489-1490, 1496-1497, 1498-1499³⁴.

Només al manual de l'any 1462-1463 hi ha un assentament que consigna el pagament de mitja lliura de cera efectuat per Pere Guardiola, àlies Corredor, de La Bisbal, en concepte de reconeixement de domini a l'Almoïna. Cal advertir, però, que ho fa d'acord amb el que havia quedat establert en l'homenatge que havia prestat a la institució l'any 1443 i així ho especifica l'assentament del llibre de comptes:

*"pro recognitionem domini facit, anno quolibet, dicte Elemosine in festo Pasce mediam libram cere ut patet in instrumento dicti homagii per ipsum prepositi discreto P. Sala, olim procuratori dicte Elemosine, in posse notari de Episcopali, XIII mensis januarii, anni MCCCC quadragesimi tercii"*³⁵.

Aquest pagament, doncs, correspon al d'un cens prèviament pactat i fixat i no a una nova aplicació d'un mal ús o d'una altra exacció derivada de la servitud.

Per tant, podem afirmar que a partir de l'any 1458, després de la prohibició del Magnànim i del pregó del seu lloctinent, Joan de Navarra, fent pública la suspensió dels mals usos, a l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona ja no se'n van

33. AHG, Hospici, núm. 53 (1457-1458), fols. l v. (Cassà de la Selva) i LXII v. (La Pera i Madremanya), respectivament.

34. Tot i que val a dir que en aquests llibres pràcticament tampoc no hi ha pagaments per lluïsmes i que el paborde consigna en més d'una ocasió que a causa de la guerra no pot arrendar algunes rendes o que té por d'anar a algunes de les seves parròquies.

35. AHG, Hospici, núm. 58 (1462-1463), fol. XXX v.

cobrar més (o si més no, no es van consignar per escrit, però seria francament improbable que no s'haguessin consignat).

L'últim pergami conservat a l'arxiu de la mateixa Almoïna del Pa que conserva una redempció va escriure's el 4 de juny de 1431. El seu contingut ens informa que l'abat del monestir d'Amer va concedir la llibertat a Francesca, filla de Pere Maset, difunt, i d'Elisenda d'Amer, a canvi dels acostumats 2 sous i 8 diners perquè s'havia de casar amb Guerau Savarich de la parròquia de Sant Dalmai, que era home propi de l'Almoïna³⁶.

Aquesta desaparició de l'aplicació dels mals usos de la documentació de l'Almoïna de Girona sembla confirmar el compliment de la sentència del Magnànim de l'any 1457. Tanmateix, vegem què passa amb la documentació generada per altres dominis.

En altres senyories de la mateixa diòcesi de Girona, les redempcions i els altres mals usos desapareixen de la documentació un temps abans. Aquest és el cas, per exemple, de la família Bell-lloc de Girona: l'última redempció documentada que va concedir a un dels seus homes propis correspon a l'any 1437³⁷. El 20 de novembre de l'any 1443, l'abat Ramon del monestir de Sant Esteve de Banyoles, va redimir de les servituds personals a Pere Argelaguer, bracer de la parròquia de Sant Esteve de Banyoles, fill de Joan Argelaguer i Margarida, per 6 florins d'or d'Aragó³⁸. Al *Diplomatari de Banyoles*, que recull documents de l'actual comarca del Pla de l'Estany, la darrera redempció ressenyada porta la data del 7 de febrer de 1452 i va ser concedida pel prior de Santa Maria d'Olives; la penúltima és de l'any 1444 i la va cobrar el senyor del castell d'Espasens³⁹.

Per altra part, l'últim enfranquiment del conjunt de documents transcrits per M. Golobardes va escriure's el 9 de juny de 1412, per deixar constància que el vescomte de Rocabertí i senyor de Cabrenys havia redimit un mercader de Perpinyà, però fill d'un home propi seu, per 13 lliures i 15 sous melgoresos⁴⁰. A l'inventari de l'Arxiu Històric Municipal de Calella, la darrera redempció ressenyada correspon al 30 d'octubre de l'any 1455⁴¹. Pel que fa als pergamins custodiats a l'Arxiu Històric "Fidel Fita", consta que el 5 d'abril de 1453, Antoni Puig,

36. ADG, perg. Pla Almoïna, Brunyola, núm. 817.

37. FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (1995). *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*. Barcelona: Ajuntament de Girona-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 352.

38. FERNÁNDEZ I TRABAL, Josep i FERNÁNDEZ I TRABAL, J. (1989). *Inventari dels pergamins del fons Mercader Bell-lloc de l'Arxiu Històric Municipal de Cornellà de Llobregat (s. XI-XVIII)*. Barcelona: Fundació Noguera, p. 434.

39. CONSTANS, Lluís (1991). *Diplomatari de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, vol. IV, documents nùms. 1118 i 1095 respectivament.

40. GOLOBARDES, Miquel (1975). *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins el segle XV*. Peralada: Biblioteca Palau de Peralada, Vol. 2, p. 179-180.

41. Guiller: Micer, donzell de Castelló d'Empúries, procurador de Joan Micer va redimir a Joan Dalmau, oríund de la Vall de Capaspre, però resident a Santa Maria de Badalona, senyor útil i propietari del mas Dalmau de Capaspre que estava derruït en la seva major part, per 12 lliures i 2 sous. PONS I GURI, J.M., i

procurador del noble Bernat Joan de Cabrera, va redimir a Elionor, filla de Joan Tria, batlle d'Arenys, i Margarida per 50 sous⁴².

Finalment, i sense cap intenció d'exhaustivitat, analitzem el contingut dels registres notariais d'un notari de Girona, Nicolau Roca (pare)⁴³. Als seus dos llibres corresponents als anys 1456-1457⁴⁴ hi ha enregistrades quatre redempcions concedides per diversos senyors: el monestir de Sant Pere de Galligants, el de Santa Maria de Riudaura, un cavaller de Girona i el senyor de la Casa de la Vall d'Encies. Al manual dels anys 1457-1458⁴⁵, només n'hi ha una, concedida per uns ciutadans de Girona. Dues d'aquestes redempcions corresponen a l'any 1456 i les altres tres, al 1457, però no n'hi ha cap datada el 1458⁴⁶. La Sentència Interlocutòria del Magnànim es va dictar (o datar) el 9 de setembre de l'any 1457, com ha estat repetidament dit, i el pregó del lloctinent que l'esbombava per Catalunya, el 14 de gener de 1458. Per tant, no és estrany que dos d'aquests enfranquiments siguin posteriors al dictat de la sentència que els abolia –no oblidem que el monarca era a Nàpols–: un es va registrar el 29 de setembre i l'altre, el 29 de novembre. Però, el que és més important és que, de nou, les redempcions desapareixen de la documentació d'aquest notari gironí des de l'any 1458, quan el contingut de la sentència segur que ja havia arribat als pobles i senyories feudals de la diòcesi gironina.

Per contra, Pons Guri afirma que després de la sentència de 1457 es van seguir fent “establiments amb adscripció dels pagesos a masos o bordes i les reconeixences o confessions d'homes propis i solius”, tal com ho constaten els fons notariais “dels termes dels castells de Montclús, Montpalau i Palafolls i en instruments d'altres notaries afectants al monestir de Breda”⁴⁷. Tot i que al meu entendre, una cosa no treu l'altra. Vull dir, és lògic que els establiments es seguisin fent com abans, entre d'altres coses, perquè algunes clàusules estaven fossilitzades, i els reconeixements d'homes propis es van seguir fent fins i tot després de la Sentència Arbitral de Guadalupe. Però Pons Guri no especifica si es van seguir aplicant els mals usos o no.

RODRÍGUEZ BLANCO, J. (1990). *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric Municipal de Calella*. Barcelona: Fundació Noguera, p. 185.

42. PONS I GURI, J.M. (1984). *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric “Fidel Fita” d'Arenys de Mar*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 284.

43. La tria d'aquest notari en particular únicament respon a que s'han conservat els seus registres corresponents als anys 1456-1457 (2), 1457-1458, 1458, i 1458-1459, coetanis, per tant, a la Sentència Interlocutòria del Magnànim del 9 de setembre de l'any 1457 i al pregó del lloctinent del 14 de gener de 1458.

44. AHG, Notaris, Girona-1, núms. 450 i 451.

45. AHG, Notaris, Girona-1, núms. 452.

46. Al registre de l'any 1458 (AHG, Notaris, Girona-1, núms. 453) no hi ha cap redempció ni cap homeatge ni cap referència als mals usos ni la servitud.

47. PONS I GURI, J.M.. “Motivacions jurídiques...”, p. 269. nota 13.

Els homenatges i els reconeixements de domini

L'Almoina del Pa de la Seu de Girona havia anat exigint i rebent homenatges i reconeixements de domini dels seus remences, tal i com mostren els molts documents d'aquesta mena que figuren entre els seus pergamins o en els actes recollits en els seus Llibres Mestres. Però val a dir que l'últim pergami, conservat al seu arxiu i resumit als seus llibres mestres, que consigna un homenatge es va escriure el 14 de febrer de 1439⁴⁸. Francesc Brescó i la seva esposa Margarida, hereva i propietària del mas Brescó de Borrassà van reconèixer ser persones pròpies de l'Almoina amb tota la seva descendència i béns perquè la institució havia comprat el seu mas a Berenguer de Palol de sa Baldòria i, a més a més, capbreven les seves terres.

Els manuals de comptes dels pabordes també solien consignar –sobretot des de mitjans del segle XIV– els homenatges que el paborde rebia en nom de la institució dels seus homes i dones propis. L'última referència a aquesta mena d'actes també la trobem al manual de l'any 1457-1458. En aquesta ocasió, un assentament ens informa que un altre matrimoni de Borrassà va prestar homenatge a l'Almoina el 23 de maig de 1457⁴⁹. El mateix assentament aclareix que el document que recull aquest reconeixement es troba en poder de Joan Prat de la notaria de Borrassà. Malgrat aquesta informació, si el pergami en qüestió va arribar a l'arxiu de l'Almoina, com seria lògic pensar, no s'hi ha conservat.

Val a dir, però, que el nombre de referències als homenatges i reconeixements de domini rebuts per l'Almoina també havia anat disminuint en els llibres de comptes dels seus pabordes. El manual de l'any 1439-1440 recull un bon nombre de reconeixements –en concret, 11–, el de 1440-1441, 6, i el fragment conservat de 1444-1445, només 2. A la resta de manuals no hi ha cap assentament que es refereixi a les entrades o confirmacions de la pertinença a la servitud. Només en el de l'any 1462 hi ha el pagament d'aquell cens de reconeixement, com acabem de veure.

No sembla, doncs, que l'Almoina del Pa de la Seu de Girona aconseguís exigir el reconeixement servil dels seus remences l'any 1449. Ni tampoc més tard, quan, segons S. Sobrequés, l'any 1452, després que la lloctinent tornés a establir l'obligació dels remences de prestar homenatges i reconèixer la seva adscripció, els senyors devien exigir-los el reconeixement de les seves obligacions. De fet, ni s'han conservat pergamins que poguessin mostrar aquesta nova exigència dels senyors ni els llibres de comptes conservats la palesen. En conseqüència, crec que es pot pensar que l'Almoina de Girona o no va voler o no va poder tornar a exigir aquesta mena de reconeixements o, en tot cas, la documentació que va generar i conservar no ho mostra així.

48. ADG, perg. Pia Almoina, Borrassà, núm. 119.

49. AHG, Hospici, núm. 53 (1457-1458), fol. XXXXI.

A d'altres senyories de la diòcesi de Girona, la desaparició dels documents d'homenatge, reconeixements de domini o juraments de fidelitat és, fins i tot, anterior. Aquest és el cas de la família Bell-lloc de Girona, sobre la que J. Fernández afirmà que "l'any 1398 reberen els darrers homenatges i capbrevacions, i a partir d'aquell moment exerciren molt esporàdicament el dret de la redempció"⁵⁰. Però, de fet, a l'arxiu del fons Mercader Bell-lloc l'últim pergami que consigna un reconeixement de domini, porta la data del 8 de novembre de 1391. El seu contingut ens informa que Berenguer Terrós i la seva esposa Bernarda, de la parròquia de Porqueres, van reconèixer ser homes propis i solius de l'abat Joan del monestir de Sant Esteve de Banyoles, senyor del Castell de Porqueres, i també li van prestar homenatge, a part de capbrevar el mas i les seves terres i especificar que estaven sotmesos a intèstia, eixòrquia, cugúcia i redempció de persones⁵¹.

En el mateix sentit, la família dels Farners, amb propietats a l'actual comarca de la Selva, conserva un document datat l'any 1436, que constitueix l'últim homenatge que va rebre d'una dona pròpia seva⁵². En el cas de la família Caramany de Corçà, el darrer homenatge conservat al seu arxiu, data de l'any 1457 i en ell consta que un home de Sant Pere Pescador va prestar reconeixement d'home propi i de remença perquè havia estat condemnat a fer-ho per una sentència del 23 de març del mateix any⁵³. Al *Diplomatari de Banyoles*, l'últim homenatge resenyat és el prestat per una dona al prior de Santa Maria del Collell l'any 1447⁵⁴. El Cambrer del Monestir de Banyoles va rebre homenatges de persones de la parròquia de Sant Vicenç de Camós fins l'any 1448⁵⁵. Pel que fa als documents conservats a l'Arxiu "Fidel Fita" d'Arenys de Mar, el darrer homenatge el va prestar un matrimoni el 14 d'agost de l'any 1424⁵⁶. Finalment, l'últim document d'homenatge transcrit per M. Golobardes es va escriure el 23 de febrer de 1404⁵⁷.

Pel que fa a d'altres zones de Catalunya com, per exemple, el Collsacabra, A. Serra només troba documents de reconeixement abans de la Pesta Negra⁵⁸. Al seu torn E. Gràcia en documenta 7 abans de la Pesta i només dos després, a la Plana

50. FERNÁNDEZ TRABAL, J. *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona ...*, p. 352.

51. FERNÁNDEZ I TRABAL, J. i FERNÁNDEZ I TRABAL, J., *Inventari dels pergamins del fons Mercader Bell-lloc ...*, p. 305.

52. GIFRE I RIBAS, Pere i SOLER I SIMON, Santi (1996). *Els Farners: vassalls de senyors i senyors de pagesos. Catàleg documental de l'Arxiu Farners*, Santa Coloma de Farners, Consell Comarcal de la Selva-Centre d'Estudis Selvatans, p. 138.

53. GIFRE I RIBAS, Pere i SOLER I SIMON, Santi (1996). *Patrimoni i Arxiu. Inventari del fons patrimonial Caramany de Corçà. Segles XIII-XX*. La Bisbal d'Empordà, Col·lecció Fontanetum-2, 1996, p. 96.

54. CONSTANS, L. *Diplomatari de Banyoles ...*, document núm. 1108.

55. Arxiu de la Corona d'Aragó, Hisenda, Monacals, núm. 945.

56. PONS I GURRI, J.M. *Inventari dels pergamins de l'Arxiu Històric "Fidel Fita"...*, p. 254.

57. GOLOBARDES, M. *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana...*, p. 170-171.

58. SERRA I CLOTA, A. (1990). *La comunitat rural a la Catalunya Medieval. Collsacabra (s. XIII-XVI)*.

de Vic⁵⁹. Dels habitants del domini que la Pia Almoïna de Barcelona tenia a Cornellà, Sant Boi, Sant Feliu de Llobregat, Sant Just Desvern i Sant Joan Despí, va rebre 13 homenatges abans de la Pesta, 6 després del 1348, i cap durant el segle XV⁶⁰. Per contra, la mateixa institució va rebre els últims homenatges d'hommes propis, solius, vassalls i afocats l'any 1417 de les possessions que tenia al Garraf⁶¹. Tot i això, de les propietats que aquesta institució benèfica tenia al Maresme no s'ha conservat cap pergami que consignï un homenatge ni un pagament per mals usos⁶².

Conclusions

A la vista de tota aquesta documentació sembla que la darrera suspensió dels mals usos i de la servitud dictada per Alfons el Magnànim l'any 1457 i promulgada pel seu lloctinent i successor l'any 1458, es va acatar i complir a la diòcesi de Girona. Cal assenyalar també, que l'aplicació pràctica dels mals usos i dels altres pagaments derivats directament de la pertinença a la servitud, havia anat disminuint al llarg de la primera meitat del segle XV (o que, si més no, havia deixat de consignar-se per escrit). Seria molta casualitat que, precisament tota aquesta documentació hagués desaparegut...

És per tot això que crec que, en l'estat actual de la recerca i per tal de respondre a l'interrogant inicial que dóna títol a aquestes pàgines, es pot afirmar que pocs anys abans del primer alçament armat dels remences ja s'havien deixat de prestar homenatges i reconeixements de domini així com també d'aplicar els mals usos sobre la població remença gironina.

En resum, la Sentència Interlocutòria de 1455, confirmada de nou l'any 1457, suspenia la prestació dels mals usos i, teòricament, anul·lava la servitud. Sembla que aquesta Sentència es va respectar i complir, si més no la documentació conservada així ho demostra. A més a més, al capítol I de la Sentència Arbitral de Guadalupe, el rei Ferran també assegura que des de la sentència dictada per Alfons el Magnànim els mals usos van deixar de pagar-se⁶³. No trobem més refe-

59. GRÀCIA I MONT, E. (1989). *Estructura agrària de la Plana de Vic al segle XIV*. Barcelona: Fundació Vives i Casajuana.

60. BAUCCELLS I REIG, J. (1984). *El Baix Llobregat i la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona: inventari dels pergamins*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

61. BAUCCELLS I REIG, J. (1990). *El Garraf i la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona: inventari dels pergamins*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

62. BAUCCELLS, J. (1987). *El Maresme i la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona. Catàleg del fons en pergami de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

63. "Por el rey don Alonso, tio nuestro de gloriosa recordacion, y despues por el señor rey nuestro padre de eterna memoria y por el príncipe don Carlos como su lugarteniente general, nuestro hermano que

rències a l'aplicació pràctica o exigència de pagament per cap mal ús després de l'any 1457 entre la documentació conservada de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona ni tampoc en la d'altres senyories. Així doncs, pocs anys abans del primer alçament armat dels remences els mals usos havien desaparegut, si més no a la pràctica, de les seves vides i teòricament ells havien esdevingut persones –jurídicament– lliures.

Tot i això, no podem menystenir la importància d'aquesta mena d'abusos i dels homenatges i reconeixements de domini que implicaven o confirmaven la pertinença a la servitud, o si més no, el seu valor simbòlic. La revocació feta per la Constitució “Com per lo Senyor” de l'any 1481 d'aquella famosa suspensió de 1455, és a dir, la reimposició dels mals usos i altres servituds sobre els remences és la causa directa del segon alçament armat dels remences o de la seva segona guerra, segons Vicens Vives. En qualsevol cas, val a dir que la documentació estudiada en aquest treball no reflecteix en absolut aquesta nova imposició. Potser els ànims estaven encara massa trasbalsats perquè la primera guerra era massa recent i és possible que això o la por, a la que abans fèiem referència, impedís que els pabordes de l'Almoïna, per exemple, gosessin tornar a exigir homenatges i pagaments propis o exclusius de la pertinença a la servitud.

Com hem vist, l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona després de 1457 no va tornar a aplicar ni els mals usos ni les servituds sobre els seus homes i dones propis i solius i afocats. Però el seu record, sobretot en la ment dels remences, devia mantenir-se ben viu de manera que immediatament van reaccionar davant la seva nova teòrica imposició. No cal dir que els mals usos i la servitud no només suposaven una càrrega econòmica sinó que tenien, a més a més o sobretot, una gran càrrega simbòlica. Per tant, seria lògic, com apuntava Vicens Vives, que només pel fet de tornar-los a sentir anomenar, els remences, i especialment molts dels que tan descontents estaven amb la solució de la primera guerra, es tornessin a revoltar per a exigir la seva definitiva desaparició.

A l'inici d'aquest capítol ens plantejàvem una pregunta, “1457: supressió dels mals usos?” Hi hem de respondre afirmativament a la vista de la documentació conservada –o més ben dit, de la no conservada, al meu entendre, per inexistent. Repetim-ho, des dels anys 1457 i 1458 els mals usos i la servitud van deixar d'existir i, per tant, d'exigir-se a Catalunya. De manera que si aquesta afirmació fos certa, ens conduiria directament a unes altres preguntes: per què els remences es van alçar en armes l'any 1462? Per què van tornar-hi l'any 1484? En tot cas, hauríem de tenir presents les reflexions de Pierre Vilar: “El pagès català lluita *alborra* contra els lligams jurídics senyoriais i pel manteniment perpetu de l'explotació engrandida que les pestes li han assegurat”⁶⁴.

Parahiso haya, fueron los dichos malos usos inhibidos e introduzidos y de entonces aqua por los dichos pageses no se han pagado”, VICENS VIVES, J. *Historia de los remensas ...*, p. 339.

64. VILAR, Pierre. *Catalunya dins l'Espanya Moderna...*, vol. II, p. 202, la cursiva és del mateix Vilar.